

Mat og transgene produkter: Hva gjør kirkene?

av Hans Morten Haugen

DNA-molekylet ble oppdaget i 1953. 20 år senere ble det mulig å overføre gen mellom organismer. Forskning på transgene produkter (GMO) er fortsatt omstridt. En særlig sterk mistro uttrykkes av befolkningen i europeiske land. En undersøkelse foretatt innenfor kampanjen «GM Nation?», initiert av den britiske regjeringen i 2003, viser at skepsisen er svært utbredt, særlig hva gjelder konsekvensene for miljøet og menneskelig helse.¹ Samtidig ser vi en sterk utbredelse av transgene planter, også i mange u-land.

Artikkelen søker å finne ut hvordan de ulike kirkesamfunn forholder seg til ny vitenskap og teknologi. Er kirkene preget av en utbredt skepsis til teknologi som griper inn i de genetiske egenskapene til matplanter, eller vektlegges det potensialet som slik teknologi representerer?

Det saksfeltet som artikkelen omhandler berører også temaer som global fordeling, selskapers makt og patentrettigheter, samt offentlig versus privat forskningsinnsats. Artikkelen tar ikke sikte på å gi svar på alle disse spørsmålene, men understreker at i en globalisert verden blir ansvarlig statlig politikk mer, og ikke mindre viktig.

Etter en kort presentasjon av hvordan arbeidsområdet har utviklet seg innenfor Kirkenes Verdensråd vil kirkelige uttalelser fra Den katolske, anglikanske og lutherske kirke bli gjennomgått, og sammenlignet med Kirkens Verdensråds posisjoner. Vekten blir lagt på vedtak fattet på et høyt nivå i kirkene. Artikkelen peker på fellestrekk og ulikheter mellom disse uttalelsene. En kort presentasjon av de storpolitiske spenningene, særlig mellom USA og EU, vil bli gitt avslutningsvis.

Kirkenes Verdensråd

Kirkenes Verdensråd var svært tidlig på arenaen for å bidra med etisk refleksjon rundt den nye genteknologien. En økumenisk konsultasjon om «Gene

Side: 554

tics and the Quality of Life» ble holdt i Zürich i 1973. Innspill herfra ble tatt videre til Generalforsamlingen i Nairobi i 1975.

I 1979 ble det holdt en konferanse ved MIT i regi av Kirkenes Verdensråd med tittelen

«Faith, Science and the Future», hvor ett av temaene var «Ethical Issues in the Biological Manipulation of Life». En komite ble nedsatt i 1980, og en konsulasjon ble holdt i Vogelenzang i Nederland om «Ethical and Social Issues in Genetic Engineering and the Ownership of Life Forms» med bred deltakelse også fra vitenskapelige miljøer.

Dette arbeidet la igjen grunnlaget for uttalelsen «Manipulating Life: Ethical issues in genetic engineering» som ble vedtatt av Committee on Church and Society i Kirkenes Verdensråd i 1982.² Ikke minst er det interessant å merke seg at dokumentet diskuterer patentering av planter lenge før dette ble en realitet, og oppfordret Kirkenes Verdensråds *Programme on transnational corporations* om å «vurdere de sannsynlige implikasjonene av å patentere planter.» Det ble også uttalt at patentering av livsformer bygger på en «spesifikk, høyst reduksjonistisk forståelse av liv.»

Generalforsamlingen i Vancouver året etter vedtok handlingsprogrammet «rettferdighet, fred og vern om skaperverket», hvor dette arbeidet inngikk. Et studiedokument om bioteknologi i 1989 kalt «Biotechnology: Its Challenges to the Churches and the World»³ videreførte bekymringen om patenter, selv om hovedanliggendet var flyttet over på forskning på menneskelige gener. Det ble blant annet pekt på at patentering kan forårsake at det legges beslag på genetiske ressurser fra u-land.

Kirkenes Verdensråd etablerte en *Working Group on Genetic Engineering* i 2000 med et særlig mandat å studere genetisk manipulasjon innenfor landbruket.⁴ Dokumentet «Caring for Life: An Agenda for the World Council of Churches» som ble utgitt i juli 2005, er et resultat av en konsultasjon om dette temaet. Her gis blant annet en teologisk forståelse av mat og matproduksjon, som en basis for kritikken mot genetisk manipulasjon innenfor landbruket. Handlingspunkt 2 fra dette dokumentet er særlig interessant: «Utfordre kristne ansatt av dem som fremmer genetisk manipulasjon til å reflektere over sitt arbeid i lys av Evangeliets tale om sannhet og rettferdighet.»

Konklusjonen av denne gjennomgangen av Kirkenes Verdensråd viser både en rask respons og en innbitt motstand mot genetisk manipulasjon og dets konsekvenser. Det er verdt å merke seg at i arbeidsgruppen sitter også forskere. Den klare oppfordringen til å etterprøve sitt arbeid i lys av Evangeliet er en indirekte oppfordring til å boikotte slikt arbeid.

Den katolske kirke

I 2003 kom meldinger om at Det pavelige råd for rettferdighet og fred var i ferd med å gi sin tilslutning til bruk av transgene produkter. Bakgrunnen for dette var et symposium med tittelen «GMO: Threat or Hope?» hvor lederen for Rådet, Kardinal Martino, uttalte at bioteknologi kunne bidra til å avhjelpe sultproblemene i verden.⁵

Da Rådet ett år senere la fram sin store Compendium of the Social Doctrine of the Church, inneholdt denne et kapittel 10 om miljø, hvor bioteknologi ble omtalt på denne måten: «Moderne bioteknologi har en betydelig sosial, økonomisk og politisk virkning lokalt, nasjonalt and internasjonalt.»⁶ Dette bygde på den grunnleggende oppfatningen i avsnittet foran som sier at «...mennesket foretar ingen utillatelig handling når [...] han griper inn i naturen gjennom å endre noen av [naturens] karakteristika eller bestanddeler.»

Dette er definitivt en langt mer positiv forståelse enn den som er uttrykt av Kirkens Verdensråd. Interessant nok er de mest relevante delene av dokumentet lagt ut på hjemmesidene til selskapet Monsanto,⁷ som har utviklet seg til å bli ledende innenfor utviklingen av sprøytemiddelresistente frø. Det er rimelig å forstå dette som en tilslutning fra Monsanto til innholdet i de relevante delene av dette dokumentet.

Det lyktes ikke å få Pave Johannes Paul II til å uttale seg tydelig for eller mot bioteknologi. Han valgte heller å understreke betydningen av å bevare det biologiske mangfoldet, noe som av enkelte ble tolket som en indirekte avvisning av transgene produkter. Dette er imidlertid ikke riktig, siden Paven aldri avviste bioteknologi.

Ved en anledning omtalte han bønder som Skaperens «co-worker» – i lys av formaningen i 1 Mos 1.28 om å legge jorden under dere. Paven fortsetter:

«Dette er et prinsipp som må tas i betraktning i selve produksjonen innenfor landbruket, når det reises spørsmål om hvordan denne kan fremmes gjennom bruk av bioteknologi. Dette spørsmålet kan ikke besvares utelukkende ut fra umiddelbar økonomisk interesse. Slike teknologier må gjøres til gjenstand for omfattende vitenskapelige og etiske vurderinger, for å hindre at de kan bli katastrofale for menneskers helse og framtiden på jorda.»⁸

Samtidig er det viktig å understreke at det er flere katolske kirker som har uttrykt langt større skepsis enn hva som er tilfelle med Det pavelige råd for rettferdighet og fred – og for så vidt den avdøde Paven. Den Sør-Afrikanske Katolske Biskopskonferansen har uttrykt den sterkeste motstanden, da de i 2000 oppfordret til et sør-afrikansk moratorium på bruk av transgene produkter i landbruket.⁹

Likevel er det rett å hevde at Den Katolske Kirke ikke sier nei til bioteknologi i landbruket, men tvert om ser positive muligheter med denne teknologien.

Den anglikanske kirke

Sammenlignet med Den Katolske Kirke har den anglikanske kirke vært mindre synlig hva gjelder debatten om transgene produkter. Det har heller ikke vært tatt relevante vedtak på Lambeth-konferansen, som samler alle verdens biskoper.

Et omfattende dokument er «Statement on Genetically Modified Organisms», vedtatt av Church of England i 1999.¹⁰ Her omtales både hensikten med transgene produkter og de mulige problemene på en avbalansert måte. Det kan hevdes at teksten er for avbalansert, blant annet ved å bruke uttrykket «mulige problemer». Siden det er så store bekymringer knyttet til bruken av transgene produkter, burde uttrykket «mulige» med fordel ha vært strøket.

Som ett eksempel på et mulig problem peker uttalelsen på situasjonen for bønder i u-land:

«...Denne teknologien bør bli tilgjengelig for dem på en måte som ikke øker avhengigheten og gjelden til teknologisk avanserte stater, eller til mektige multinasjonale selskaper som leverer produkter som disse bøndene vil kunne bli avhengige av.»

Det er viktig at avhengighet omtales, og dette er – etter forfatterens mening – mer enn bare et «mulig problem». Selv om det er enkelte usikkerheter knyttet til innføringen av transgene produkter, er det en reell fare for bli fanget i en form for avhengighet. Selv om bønder har frihet til å velge bort transgene produkter, vil de ofte være fristet av billig tilgang på nye frø. Først etterpå vil selskapene øke prisen, og avhengigheten kan bli et betydelig problem for den enkelte bonde.

Det er også her kommet sterke uttalelser fra Sør-Afrika som advarer mot transgene produkter. The Church Environmental Network, tilknyttet den anglikanske kirke i Sør-Afrika, er ledet av biskop Geoff Davies, som kommer med følgende vurdering: «GMO-saken er ikke bare om usikker teknologi, men om en ytterligere økonomisk slavebinding av de fattige, begått av multinasjonale selskaper, og den særlige mangelen på åpenhet som preger hele debatten.»¹¹

Dette gir inntrykk av at kirkene i sør er hardtslående, mens kirkene i nord er mer moderate i sine uttalelser. Dette er bare til en viss grad riktig. Det britiske nettverket Christian Ecology Link¹² er et godt eksempel på en informasjonsbase om genetisk manipulasjon – med en kritisk tilnærming.

En del av bekymringen som meldes fra kirkene i mange afrikanske land er at innføringen av transgene produkter skjer uten mulighet til å få tilstrekkelig informasjon. Myndighetene oppleves å være presset fra utenlandske selskaper, og deres regulering er lite utviklet. I vestlige land har myndighetene større mulighet til å utvikle et reguleringsregime.

Den lutherske kirke

Som utgangspunkt for å vurdere den lutherske kirke, velges den Evangelical-Lutheran Church of America (ELCA). I 2004 ble det vedtatt en uttalelse, som på samme måten som uttalelsen over, er balansert.¹³ Utgangspunktet er at fordi vi fortsatt vet for lite, er det enda mer avgjørende at den enkelte av oss foretar de rette valgene.

Innledningsvis sies det:

«Bioteknologien som muliggjør transgene organismer (GMO) bærer i seg potensialet både for det altoverveiende gode og for den uopprettelige skade. Manipuleringen av genetisk materiale (DNA) i frø har, som et eksempel, forhindret sykdom på planter og økt avlingene, redusert bruk av kjemiske stoffer og redusert produksjonskostnadene. Samtidig har bruken av transgene produkter ført til tvister knyttet til trygg og sikker mat, matsikkerhet, matsuverenitet, økonomisk utvikling, samt virkninger for internasjonal handel og økologisk integritet.»

Mot slutten av dokumentet løftes fram en rekke forhold som skal danne utgangspunkt for refleksjon og handling. Disse er: Effekten på verdens sultproblem, situasjonen for bønder, muligheten til å opprettholde biodiversitet

og miljø, samt frykten for negative effekter for folks helse. Alt i alt sier ikke dokumentet noe avgjørende nytt, og ligger på linje med dokumentet fra Church of England.

Den tyske kirke har inntatt en relativt restriktiv holdning,¹⁴ og vil involvere kirker i sør i en gjennomgang av hvordan statene kan være bedre forberedt til å møte de utfordringene som teknologien bringer med seg. Også her rettes fokuset mot at landene i sør faktisk trenger et *langt* strengere reguleringsregime enn hva de har i dag.

Innenfor området bioteknologi knyttet til mat har det vært gjort relativt lite i Den norske kirke. Den norske kirke, sammen med Kirkens Nødhjelp, er imidlertid med i Den kirkelige alliansen for påvirkningsarbeid. Denne ble etablert i 2000, og omfatter blant andre Kirkenes Verdensråd, Det lutherske verdensforbund, Verdensalliansen for reformerte kirker, samt enkelte katolske organisasjoner. Her er Den norske kirke med i en kampanje som blant annet arbeider mot transgene produkter og patentering av livsformer og frø.¹⁵

Det er i denne sammenheng også verdt å merke at Kirkens Nødhjelps ungdomsbevegelse Changemaker høsten 2005 gjennomfører en kampanje under mottoet «Hvem er tyven» for at Norge skal ta initiativ til en omskriving av Patentavtalen i Verdens Handelsorganisasjon. Ett av kravene er at statene skal ha frihet til å bestemme at det ikke skal kunne tas patent på gener og celler.

Sammenligning av dokumentene

Utgangspunktet for sammenligningen vil være Kompendiet til Det pavelige råd for rettferdighet og fred, samt uttalelsene til Church of England (CoE) og ELCA. Det synes klart at alle disse dokumentene er langt mindre kritiske enn dokumentene fra Kirkenes Verdensråd.

Det er rimelig å forstå Kompendiet om kirkens sosiallære som et balansert dokument, men som uttrykker bekymringene i så generelle termer at det kan bli vanskelig å gjøre disse bekymringene relevante i spesifikke politiske vedtak.¹⁶ Her er dokumentene til CoE og ELCA mer anvendelige, ved at de faktisk peker på viktige hensyn innenfor den politiske verden.

Samtidig er de tre dokumentene svært samsvarende i sin oppløftende omtale av menneskelig innsikt i den genetiske sfære: Kompendiet sier i avsnitt 473: «...naturen er

ikke en hellig eller guddommelig realitet som mennesket må overlate til seg selv.»

ELCA sier under overskriften *The good of science and technology*: «Den menneskelige kapasitet til genetisk manipulasjon må forstås, i prinsippet,

Side: 559

som en av Guds gaver i den skapte orden som må etterstrebes for vårt felles beste.»

CoE sier under *Theological Issues*:

«Menneskelig oppdagelse og oppfinnertrang kan forstås som en utøvelse av den gudegitte evnen til tenkning og fornuft. Mange mener at besittelse av disse evnene er en del av forståelsen av mennesket som 'skapt i Guds bilde'.»

Av disse tre framstår Kompendiet som det mest «instrumentelle» hva gjelder å åpne for menneskelig manipulasjon med gener. Premisset om at naturen «ikke er en hellig eller guddommelig realitet» kan diskuteres i mer teologiske avhandlinger, men må oppfattes å være problematisk. Samtidig viser noen av versene i for eksempel Salmenes Bok at Guds skaperverk og menneskelig herredømme kan gå sammen. Som et eksempel, se Sal 8.7: «Du gjorde ham til herre over dine henders verk, alt la du under hans føtter.»

Videre er ingen av dokumentene synlig bekymrede, I CoE heter det: «Nåværende og framtidig bruk av slike teknologier er begrensede.» Grunnen til dette, er at den genetiske manipulasjonen omfatter bare enkeltgener, og at dyr foreløpig i liten grad er omfattet. Dette kan synes som en betydelig undervurdering av bekymringen uttrykt av den britiske befolkningen som det ble vist til innledningsvis i artikkelen.

Dokumentet fra ELCA uttrykker størst grad av usikkerhet med hensyn til hva vi kan vite om konsekvensene av den nye teknologien. Ingen funn verken fra natur- eller samfunnsvitenskap har bidratt til å avklare hvor skadelig eller fordelaktig slik teknologi kan være.

Felles for alle dokumentene er en vektlegging av *rettferdighet* som sentralt kriterium for å vurdere den nye teknologien. Begrepet «rettferdighet» brukes ikke eksplisitt i CoE. Likevel uttrykkes bekymring for avhengighet og faren for å bli forgjeldet som følge av bruken av transgene produkter.

CoE har et isolert avsnitt om teologiske vurderinger, og også de andre to dokumentene

synes mer opptatt av sosialetikk enn av grunnleggende teologi. Som eksempel kan nevnes at ELCA kun har egne tidligere sosialetiske uttalelser som henvisninger.

Det må samtidig være grunn til å spørre om den balanserte holdningen som kommer til uttrykk i disse dokumentene har en verdi. Det er vesentlig at menneskelig kunnskap kan brukes til å løse problemer innenfor matproduksjon og global fordeling. Spørsmålet er om dette skjer på en måte som faktisk bidrar til at det potensialet som kan ligge i ny teknologi, blir brukt til

Side: 560

beste for å løse fellesskapets problemer. Av særlig relevans er om det er mulig å se for seg en teknologisk løsning på tørke og invasjoner av grashoppesvermer. Disse har hver for seg, og særlig i fellesskap, dødelige utfall.

Samtidig er det mange som hevder at det fortsatt er mulig å stanse introduksjonen av transgene produkter. Av mange nevnes Monsantos beslutning om å ikke lansere transgen hvete som det beste eksempelet. Motstanden fra bøndene var rett og slett for stor.

Kort om uenigheten mellom statene

Også mellom statene har det vært vanskelig å finne en felles posisjon for transgene produkter i landbruket. USA har forsøkt å få en sterk anbefaling, men har møtt på betydelig motstand, blant annet fra Norge. USA lykkes imidlertid med å få vedtatt en uttalelse under Verdenstoppmøtet for mat, fem år etter, som ble holdt i 2002: Her heter det at det skal arbeides for å:

«...fremme landbruksforskning og forskning innenfor nye teknologiområder, inklusive bioteknologi. Introduksjon av utprøvde og testede teknologier, inklusive bioteknologi, skal gjøres på en trygg måte og tilpasset lokale forhold, med mål om å øke produktiviteten i utviklingsland. Vi forplikter oss til å utforske, utveksle og støtte opp under en ansvarlig bruk av bioteknologi for å møte utviklingsbehov.»¹⁷

Denne uttalelsen viser en forsiktig, positiv vurdering av ny bioteknologi i landbruket. Uttalelsen dekker imidlertid over betydelige spenninger mellom statene. Særlig sterke har motsetningene vært mellom USA og EU.

En tvist mellom USA, Canada og Argentina mot EUs moratorium er under behandling i tvisteløsningspanelet i Verdens Handelsorganisasjon.¹⁸ Konkret handler tvisten om

hvorvidt EUs moratorium for bioteknologiske produkter, innført i 1998, strider med ikke mindre enn fire av WTOs avtaler, inklusive GATT-avtalen og Landbruksavtalen. Kjennelsen er nå forsinket med mer enn ett år, men er forventet å komme i slutten av januar 2006. Begrunnelsen for utsettelsen er kort fortalt at saksfeltet er svært komplekst.

EU understreker at det er omfattende risiko forbundet med transgene produkter, som vist i vitenskapelige studier, samt rapporter fra Verdens helseorganisasjon, Cartagenaprotokollen for biosikkerhet og nasjonale reguleringer av biosikkerhet.¹⁹

Side: 561

EU får støtte av en koalisjon av miljø-, forbruker- og bondeorganisasjoner, som mener at WTO-regelverket må gi land stor frihet til å regulere transgene produkter på grunn av den vitenskapelige usikkerheten som råder.²⁰ EUs moratorium ble opphevet i 2004, ved at EU-kommisjonen godkjente salg av transgen mais.

Spenningsene mellom statene er såpass stor at opphevingen av EUs moratorium ikke i seg selv vil skape fred mellom de to største handelsblokkene. Det må også nevnes at Japan holder en restriktiv linje.

Avslutning

Artikkelen har vist at den sterke kritikken som Kirkenes Verdensråd har uttrykt overfor transgene produkter i liten grad er fulgt opp av viktige medlemskirker som Church of England og Evangelical-Lutheran Church of America. Samtidig oppfattes Den Katolske Kirke å ha gitt sin tilslutning til bruk av moderne bioteknologi i jordbruket. Motsetningene innen kirkefamiliene er imidlertid relativt stor.

Selv om det ikke har vært mulig å gjennomgå alle land og kirker, kan det synes som om skepsisen kommer tydeligst til overflaten i de kirkene i Afrika som har hatt en tradisjonelt sterk samfunnskritisk rolle, og der myndighetene ønsker å innføre transgene produkter før de nødvendige institusjonelle forutsetningene er på plass.

Uttalelsene som har vært gjennomgått viser en relativt sterk etisk grunnlagsrefleksjon, men det er ikke like lett å se det teologiske grunnlaget for en del av utsagnene. Etter forfatterens mening er det to hensyn som særlig må løftes fram. For det første må kirkene vurdere enhver beslutning, teknologi eller system ut fra de effektene den har på

de fattigste. For det andre må kirkene stille seg i første rekke i å holde fram helligheten, integriteten og kompleksiteten i skaperverket, og peke på at mennesket kanskje ikke ser alle konsekvensene av å gripe inn i deler av dette.

Artikkelen viser at kirkene har en vei å gå før de kan møte utfordringene fra bioteknologiindustrien på en teologisk og sosial-etisk tydelig måte. Dette trenger ikke bety total avvisning. Samtidig kan sterke oppfordringer fra Kirkenes Verdensråd, men ikke minst fra kirkelederne lokalt, bidra til å skape en bevissthetsendring.

Litteratur

Church Environmental Network 2004: *Cape Times: South African Anglican church group hits at government stand on GMOs*: <www.gene.ch/genet/2004/Dec/msg00034.html>.

Church of England 1999: *Statement on Genetically Modified Organisms*: <www.agbioworld.org/biotech-info/religion/churchengland.html>.

CIEL (Center for International Environmental Law): *Measures affecting the Approval and Marketing of Biotech Products*, amicus curiae brief 01.06.04: <www.foe.org/camps/intl/amicus.pdf>.

Den britiske regjering 2003: *GM Nation? The Findings of the Public Debate*, Department of Trade and Industry, London: <www.gmnation.org.uk/docs/gmnation_finalreport.pdf>.

Den Katolske Kirke 2000: *Jubilee of the Agricultural World address of John Paul II*: <www.agbioworld.org/biotech-info/religion/catholic.html#pope>.

– 2003: *Vatican opens talks on GM foods*: <www.cathnews.com/news/311/49.php>.

– Den Katolske Kirke 2004: *Compendium of the Social Doctrine of the Church*, Side: 563

Church, Det pavelige råd for rettferdighet og fred.

Ecumenical Advocacy Alliance 2002: *Global Trade Campaign – Plan of Action*: <www.e-alliance.ch/trade_plan2.jsp>.

European Communities 2004: *Measures affecting the Approval and Marketing of Biotech*

Products, First Submission 17.05.04: <www.trade-environment.org/output/theme/tewto/EC_submission_biotech.pdf>.

Evangelische Kirche Deutschlands 2004: *GMO – A Threat to Food Sovereignty*: www.ekd.de/bulletin/bulletin_bulletin4_2004_25.html>

Evangelical-Lutheran Church of America 2004: *Genetically Modified Organisms in the Food Supply*: <www.elca.org/dcs/elca_actions/gmo.html>.

FAO 1982: *Verdenstoppmøtet for mat, fem år etter, slutterklæring*: www.fao.org/DOCREP/MEETING/005/Y7106E/Y7106E09.htm#TopOfPage>.

Kirkens Verdensråd 1982: *Manipulating Life: Ethical issues in genetic engineering*: <www.casi.org.nz/ge/wccmaniplife.html>.

– 1989: *Biotechnology: Its Challenges to the Churches and the World*: <www.casi.org.nz/ge/wccbiotech.html>.

– 2003: *Ethical Considerations on Gene Technology for Food and Agriculture in the World Council of Churches*, presentasjon av Christine von Weiszäcker i Brussel 13.11.03: <www.wcc-coe.org/wcc/what/jpc/genetic.html>.

– 2005: *Caring for Life: An Agenda for the World Council of Churches*: <www.gmwatch.org/archive2.asp?arcid=5517>.

Monsanto 2004: <www.monsanto.co.uk/news/ukshowlib.phtml?uid=8335>.

Sør-Afrikas Katolske Biskopskonferanse 2000: *Catholic Church calls for a moratorium on genetically engineered foods and crops*: <www.ncrlc.com/SACBC-Statement.html>.

Verdens Handelsorganisasjon 2005: *EC – Moratorium on Genetically Modified Food, report of the panel*: WT/DS291 (klage fra USA), WT/DS292 (klage fra Canada) WT/DS293 (klage fra Argentina).

- 1 Den britiske regjering 2003, s. 32–33.
- 2 Kirkenes Verdensråd 1982. Oversettelsene under, samt alle senere oversettelser, er gjort av forfatteren.
- 3 Kirkenes Verdensråd 1989.
- 4 Kirkens Verdensråd 2003.
- 5 Den Katolske Kirke 2003.
- 6 Den Katolske Kirke 2004, avsnitt 474. Under lanseringen 25.10.04, uttalte Martino at dette dokumentet «hadde ingen presedens i Kirkens historie.»
- 7 Monsanto 2004.
- 8 Den Katolske Kirke 2000.
- 9 Sør-Afrikas Katolske Biskopskonferanse 2000.
- 10 Church of England 1999.
- 11 The Church Environmental Network 2004.
- 12 Se <www.christian-ecology.org.uk/gmo.htm>.
- 13 Evangelical-Lutheran Church of America 2004.
- 14 Evangelische Kirche Deutschlands 2004; for generell informasjon, se: <www.ekd.de/EKD-Texte/2086.html>.
- 15 Ecumenical Advocacy Alliance 2002, Goal II, Objective 5.
- 16 Den Katolske Kirke 2004, avsnittene 474 som er det sentrale avsnitt hva gjelder bioteknologi, sier: «...framfor alt må kriterier knyttet til rettferdighet og solidaritet bli vurdert.» Avsnitt 475 sier: «Equitable commercial exchange [...] is to be facilitated.»
- 17 FAO 1982, avsnitt 25.
- 18 Verdens Handelsorganisasjon 2005.
- 19 European Communities 2004.
- 20 CIEL m.fl. 2004